
Béla Tomka

Az időskor mint elkülönült életszakasz kialakulása: a nyugdíjrendszer szerepe

[The Old Age as a Differentiated Stage of Life: The Role of the Pension Systems]

in Gyáni Gábor – Lácza Magdolna, szerk., Generációk a történelemben

Nyíregyháza: Hajnal István Kör, 2008, 39-50.

Az időskor mint elkülönült életszakasz kialakulása: a nyugdíjrendszerek szerepe

Mivel a krónikus betegségek és a magatehetetlen állapot kialakulásának valószínűsége az életkorral együtt nő, ezért az ilyen biológiai jellemzők mindig is hangsúlyosan jelen voltak az időskorról való gondolkodásban. Az időskor azonban nyilvánvalóan nem csak biológiailag, hanem társadalmilag is meghatározott. Ezért is beszélnek a történészek – a gyermekkort és a felnőttkort követő – „harmadik kor”-ról és „negyedik kor”-ról, melyek közül az előbbi a társadalmilag konstruált időskor, amikor az egyén még nem, vagy alig veszített alkotóerejéből, míg az utóbbi a testi-szellemi leépülés időszaka, amikor már a biológiai folyamatok meghatározóak.¹

A „harmadik kor” léte, vagyis az időskor elválasztása az egyén biológiai állapotától – egészség, munkavégző képesség – és annak társadalmi meghatározása viszonylag új jelenség, vagy legalábbis nagy mértékben erősödött ennek az életszakasznak az elkülönülése és új tartalommal telítődött az a 20. század során. Azok a mechanizmusok, melyek meghúzták a határokat az életszakaszok között, s így meghatározták az időskor tartalmát is, magukban foglalták a munkaerőpiacot, a háztartás és család rendszerét, a demográfiai folyamatokat és mindenekelőtt az állam tevékenységét. Az állam tevékenysége kiemelkedőnek tekinthető, hiszen az időskor legfontosabb determinánsa a nyugdíjba vonulás ténye és életkora lett a 20. század második felének ipari társadalmaiban, ezt pedig a jóléti állam működtette. A nyugdíjrendszer minden korábbinál erősebben leválasztotta az időskort a megelőző életszakasztól, általa létrejött egy olyan időszak, amikor az ember biológiailag még képes volt a munkára, de már nem kellett dolgoznia. Ezenkívül általánosan megnövelte ennek az életszakasznak a szociális biztonságát – hiszen nem felejtethjük el, hogy a „harmadik kor” és a „negyedik kor” nem mindig válik el élesen egymástól, azaz a betegségek fenyegetése létezik már a „negyedik kor” előtt is.²

A tanulmányban elsősorban ezzel a folyamattal foglalkozom: a nyugdíjrendszerek – és tágabban a jóléti állam – tevékenységének fejlődésével és hatásával az időskor, mint életszakasz keletkezésére, átalakulására. Az európai változások vizsgálata közben igyekszem a legfontosabb magyarországi sajátosságokra is kitérni. Külön figyelmet fordítok két problémára: arra, hogy a társadalmi szolidaritás, valamint a társadalom korszerkezetének változása miként hatott az időskor tartalmára.

Az első nyugdíjak az európai abszolutista rendszerekben jelentek meg a 17–18. szá-

¹ Az időskor történetírói megközelítéseiről átfogóan ld.: Troyansky 2001: 219–229.; Egy klasszikus munka: Laslett 1991.; Tanulmányok: Ketzer – Laslett 1995.

² Az időskor és általában a különböző életszakaszok intézményesülésének jelentős társadalomtudományi irodalma van: Pl. Kohli 1990.

zad során. Az államot szolgáló katonák és a közigazgatás alkalmazottai részesedtek ezekben a juttatásokban, melyek azonban ún. kegynyugdíjak voltak, azaz egyénileg juttatták őket, s az uralkodó halálával megszűntek. Ebből következően az önkény és a véletlen nagyban befolyásolta folyósításukat. A 18. században törekvéseket láthatunk szabályozásukra. Közép-Európában II. József 1781-ben hozta meg az első nyugdíjtörvényt (*Pensions-Normale*), mely kijelölte az igénybevétel egységes szabályait. Ezek közé tartozott mindenekelőtt a legalább 10 éves szolgálati idő; a nyugdíj összege 10 és 15 év közötti szolgálati idő esetében a fizetés 1/3-a volt, míg 25 és 40 között a fizetés 2/3-a. A hivatalnok az új szabályozás szerint jogot nyert a nyugdíjra, vagyis az előfeltételek teljesítése esetén nem volt lehetőség mérlegelésre, s a nyugdíj folyósítása függetlenedett az uralkodóváltásoktól és más politikai eseményektől is.³ Ez a törvény példát jelentett más államok számára is: elsősorban a délnémet államok – Bajorország, Baden, Württemberg – vezettek be ennek nyomán hasonló törvényeket. Más országokban is láthatunk azonban hasonló szabályozást: Franciaországban 1790-ben és 1806-ban szintén hoztak nyugdíjtörvényeket az állami hivatalnokok nyugdíjügyeinek rendezésére.

A 19. század során ezeket a törvényeket finomították, s terjesztették ki a közszolgálatban állók szélesebb csoportjaira. Ausztria példájánál maradva, itt először az állami üzemek – például sóbányák, dohánymanufaktúrák – munkásai, majd a magasabb iskolák tanárai, sőt 1869-től az összes tanár, az 1880-as évektől pedig a csendőrök, postai alkalmazottak, vasutasok nyertek ilyen jogokat. Így a 19. század végén már nem csak egy szűk hivatalnoki elit perspektívája volt a nyugdíj, hanem egy ennél lényegesen szélesebb közszolgálati alkalmazotti köré. A hosszú távú fejlődés szempontjából jelentős hatása is volt ennek, mivel a közszolgálatban állók nyugdíjjogosultságainak szabályai követendő példát jelentettek más szektorok alkalmazottai számára. Ez a diffúziós folyamat a 20. század során mindvégig a nyugdíjrendszerek fejlődésének egyik ösztönzője volt.⁴

Ezzel lezárult a nyugdíjrendszerek kialakulásának első szakasza. A 18. század vége óta megjelent közszolgálati nyugdíjrendszerek a törvényileg szabályozott, kiszámítható nyugdíjak modelljét jelentették. Meghatározták az igénybevétel feltételeit (kor, szolgálati idő hossza), függetlenítették a rendszereket a munkaadó jóakarától, de az igénybevevő anyagi helyzetétől is. Ugyanakkor azonban a nyugdíj az egyéni munkaképességtől függött. Csak akkor voltak nyugdíjra jogosultak a közszolgálatban állók, ha munkakép telenné váltak, vagyis a nyugdíjas kort nem különítették el a munkától. A szabályozás az időskorra vonatkozott, de azt nem egy elkülönült életszakaszként, hanem a munkaképtelenség sajátos eseteként kezelte.

A munkavállalástól független időskor kialakulási folyamatának második szakasza az általános nyugdíjkorhatár bevezetésével kezdődött, mely már független volt az egyéni munkaképességtől. Ez a 19–20. század fordulóján indult meg először Közép-Európában. Előzményeinek részletes ismertetésére itt nincs lehetőség, de annyit meg kell említeni, hogy a 19. század közepétől a „szociális kérdés”-ről Európa-szerte folytatott diskurzusban az időskor is hangsúlyosan megjelent, mint a bér munkások veszélyeztetett élet-

3 Ehmer 1990.

4 Ehmer 1990: 43–48.

Tomka Béla: Az időskor mint elkülönült életszakasz kialakulása: a nyugdíjrendszerek

szakasza. Ugyanis az átalakuló munkaszervezeti formák és technológiák folyamatos erő kifejtést igényeltek, aminek következtében a korabeli beszámolók szerint az idősebb munkásokat a munkaadók nem szívesen foglalkoztatták, illetve nem egyenrangúan bérezték, arra hivatkozva, hogy testi erejük hanyatlása miatt nem képesek megfelelő teljesítményt nyújtani. Ennek nyomán az 1880-as években kiterjedt nemzetközi vita folyt az állami nyugdíjrendszer szükségességéről.⁵

Közismert módon a társadalombiztosításon alapuló nyugdíjrendszert először Németországban vezették be 1889-ben. Bismarck ugyan egységes, teljes egészében az állam által finanszírozott nyugdíjbiztosítást akart, de a Reichstag ezt nem fogadta el, hanem helyette a társadalombiztosítás elvét részesítette előnyben. A bevezetett biztosítás 70 év felett, 30 év járulékfizetés esetén biztosított teljes nyugdíjat a munkások számára a bér 0,5%-át kitevő járulék befizetése ellenében, melyet az állami rendelkezések nyomán a munkaadók kötelesek voltak ennél nagyobb mértékben kiegészíteni, s az állam magára vállalta a nyugdíjalapok kisebb dotációját. Ennek eredményeként a nyugdíjak a bér kb. 13–16%-át tették ki.⁶

Más országok is sorra vezették be a nyugdíjrendszereket, de kezdetben inkább a tisztán állami rendszer mellett döntöttek: 1891-ben Dánia, 1908-ban Nagy-Britannia, 1913-ban Svédország és Hollandia ezt a megoldást választotta. E korai nyugdíjrendszerek színvonala szerény volt. A számos jelentkező probléma közé tartozott a lefedettség viszonylag alacsony szintje: 1910-ben például Németországban a keresők fele volt biztosítva, de az idősebbeknek csak kisebb része kapott nyugdíjat, mivel a biztosítások még nem értek be, vagyis a bevezetés óta csak keveseknek telt le a szükséges járulékfizetési idő. Az állami rendszerekben ez nem jelentett problémát, így pl. Nagy-Britanniában az 1908-as bevezetés idején azonnal a 70 éven felüliek 46%-a kapott nyugdíjat. Ezekben a rendszerekben is hátrányos helyzetben voltak azonban a nők, s magas volt a korhatár, valamint alacsony – sőt a társadalombiztosítási rendszerekénél általában alacsonyabb – a nyugdíjak bérekhez viszonyított összege. Ugyanakkor minden probléma ellenére e korai rendszerek megteremtették a kereteket ahhoz, hogy reformok révén sor kerülhessen a szociális jogok kiterjesztésére, s ennek révén mind szélesebb rétegek mind nagyvonalúbb nyugdíjakat kapjanak.

A két világháború között jelentős mértékben előrehaladt a jogkiterjesztés, s ezzel a nyugdíjrendszerek expanziója. Ekkor már a társadalombiztosítási elvű rendszerek terjedtek gyorsabban (1919.: Olaszország, 1928.: Franciaország, Magyarország, 1938.: Ausztria stb.). Az expanzió egyaránt megmutatkozott a lefedettség növekedésében, a korhatár csökkentésében és a nyugdíjak színvonalának emelkedésében. A korhatár csökkentése, a férfi-női korhatár szétválasztása, s különösen a gazdasági világválság idején a munkaerőpiaci funkciók megjelenése a nyugdíjrendszerben azt jelentette, hogy végképp megszűnt annak közvetlen kapcsolata a munkaképességét veszített réteg ellátásával.⁷

5 Ehmer 1990: 64–77.

6 Ritter 1991: 61–87.

7 Alber 1987: 24–29., 40–56.

Tomka Béla: Az időskor mint elkülönült életszakasz kialakulása: a nyugdíjrendszerek

Ami Magyarországot illeti, itt igen korán bevezették az első társadalombiztosítási programokat (1892: betegségbiztosítás; 1907: balesetbiztosítás), melyek az ipari munkásságra vonatkoztak.⁸ A nyugdíjbiztosítás kialakulása nemzetközi összehasonlításban nem volt ilyen korai. Az állami tisztviselők és egyes hozzátartozóik már a 18. század végétől rendelkeztek nyugdíjjal, melynek szabályait a 19. század során többször – általában a nyugdíjban részesülők számára kedvező módon – átalakították. Az állami tisztviselők, altisztek és szolgák nyugdíjazásáról szóló 1885 évi. 11. tc. rendszerezte és ismét kibővítette a nyugdíjjogosultságokat. A munkaképtelen és az átszervezés következtében állás nélkül maradt alkalmazottakon kívül azt is nyugállományba lehetett helyezni, aki betöltötte 65. életévét illetve rendelkezett a megfelelő szolgálati idővel (ez tanárok esetében 30, másoknál 40 év volt). A nyugdíjazás saját kérésre történhetett, vagy a fellettes hatóságok indíthatták meg, s immár nem kellett a munkaképtelenséget igazolni. A korábbinál kedvezőbb és differenciáltabb lett a nyugdíj kiszámításának módja. 10 év munkavégzés után az utolsó illetmény 40%-a járt, amit minden további szolgálati év az illetmény 2%-ával, a tanárok esetében 3%-ával növelt meg. Egy sor alkalmazott – folyamfelvigyázók, börtönőrök, út- és hídmesterek stb. – ekkor nyert nyugdíjjogosultságot. A munkások fix összegű nyugellátást kaptak, szintén a szolgálati időtől függő összeggel.⁹ 1912-ben (65. tc.) ismét felülvizsgálták az állami alkalmazottak nyugdíjazásának feltételeit. A változások közül kiemelendő, hogy saját kérésre a korábbi 65 év helyett már 60 évesen is nyugdíjba lehetett vonulni, a 70 éves kor elérésével pedig ez kötelezővé vált. A köztisztviselők nyugdíjait kiegészítették a katonák, vasutasok és más foglalkozások részére különállóan működő programok.¹⁰ Ezek a szó szigorú értelmében nem társadalombiztosítási alapú nyugdíjak voltak, hanem állami rendszereknek minősültek. A nyugdíjak terén áttörést Magyarországon az 1928-as nyugdíjtörvény jelentett, mely már a nem mezőgazdasági munkásság egésze részére garantálta a nyugdíjjogosultságot. Utóbbi csoport ugyan ekkor csak a társadalom kisebb részét jelentette, de számukra nemzetközi összehasonlításban is igen nagyvonalú feltételekkel biztosították a nyugdíjakat. Ezzel Magyarországon is megtörtént az áttörés a modern időskor életszakaszának kialakulásában: a 65. életévet elérve, a mintegy 8 éves (400 hetes) várakozási időt letudva az aktív lakosság mintegy 1/3-a részesedhetett nyugdíjban. Ennél is nagyobb jelentőségű volt azonban az a tény, hogy a nyugdíjrendszer mintegy beprogramozta a biztosítottak körének dinamikus bővülését: a rendszer érése és a gazdasági szerkezet változása – vagyis az ipari munkásság arányának folytatódó növekedése a foglalkoztatottak között-előrevetítette a biztosítottak társadalmi arányának emelkedését.¹¹

A nyugdíjrendszerek – és általában a jóléti állam – igazi expanziója azonban a második világháború utáni két-három évtizedben következett be Nyugat-Európában. Már a világháborút közvetlenül követő években is nőtt a lefedettség, de a nyugdíjak színvonala nem lépte túl a korábbi szintet. Nagy változást hoztak az 1955-ös osztrák és az

8 Szikra 2000: 11–27.

9 Benedek 2006: 30–31.

10 A korai nyugdíjakra: Fallenbüchl 2003: 30–46.

11 Tomka 2003: 87.

Tomka Béla: Az időskor mint elkülönült életszakasz kialakulása: a nyugdíjrendszerek

1957-es nyugatnémet nyugdíjreformok, melyek során bevezették a jövedelembiztosítás és a dinamizálás elveit. A jövedelembiztosítás azt jelentette, hogy a nyugdíjaknak lehetővé kell tenniük a létfenntartást más, kiegészítő jövedelmek nélkül is. Ez korábban nem fogalmazódott meg célként: a nyugdíjakra eleve úgy tekintettek, melyek csak megkönnyítik az időskorúak létfenntartását, de önmagukban nem teszik lehetővé a megfelelő életszínvonalat. Ehhez kapcsolódott a dinamizálás elve is, mely azt fogalmazta meg, hogy a nyugdíjak színvonalának követniük kell a bérek vásárlóerejének alakulását. Utóbbi különösen nagy jelentőségű elv volt a reálbérek gyors emelkedésének időszakában, hiszen a korábbi évtizedekben fizetett nyugdíjárulékok megközelítőleg sem tettek lehetővé a nyugdíjak esetében a bérek színvonalának követését, ami az aktív népesség és a nyugdíjasok életszínvonalának távolodását okozhatta. Az 1950-es évek közepétől kibontakozott reformperiódus során szintén gyorsan nőtt a nyugdíjrendszerekbe bevont lakosság aránya, mindenekelőtt a társadalomszerkezet gyors átalakulása következtében – a már biztosított foglalkozási csoportok részaránya gyorsan nőtt a szektorális változások miatt. De a nyugdíjrendszerekből eddig kimaradt társadalmi rétegek – főként az önállóak – bevonása is fontos fejlődési irány volt.¹²

E két folyamat – egyfelől a jövedelembiztosítás elvének térhódítása, illetve a nyugdíjak dinamizálása, másfelől a lefedettség növekedése – egyaránt a társadalmi szolidaritás elvének intézményesülését jelentette a nyugdíjrendszerek tekintetében. A szolidaritás növekvően érvényesült vertikálisan, vagyis az eltérő jövedelmű csoportok között újraelosztás következett be a nyugdíjrendszerekben. Az egyes társadalmi csoportokon belüli, horizontális szolidaritást is láthatjuk, hiszen a nyugdíjak dinamizálása csak úgy volt lehetséges, hogy létrejött egyfajta „generációk közötti szerződés” – a német nyugdíjreform nyelvén *Generationsvertrag* –, melynek alapján a mindenkori aktív korosztály biztosítja adóival és társadalombiztosítási befizetéseivel a nyugdíjakat az időskorú lakosságnak, hiszen utóbbiak felhalmozott járulékaik nem tennék lehetővé a dinamizálást, a magas szintű ellátásokat. A társadalmi szolidaritás elvének érvényesülése kellett ahhoz, hogy az 1970–1980-as években Nyugat-Európában gyakorlatilag a teljes időskorú lakosság részesült nyugdíjban, s a nyugdíjak átlagos szintje meghaladta az átlagjövedelem 60%-át. Ezzel a lakosság nagy többsége számára lehetőséggé vált a munka nélküli időskor.¹³

Az időskor, mint a keresőtevékenységtől mentes életszakasz intézményesülését jól mutatja, hogy a foglalkoztatottak aránya meredeken csökkent az idősebb életkorokban. Például Németországban a 65 évnél idősebb férfilakosság körében a foglalkoztatottság aránya 1895-ben 58%, 1935-ben 28,6%, 1965-ben 24%, 1985-ben 5,1% volt. Ausztriában még ennél is alacsonyabb, Franciaországban kevéssel magasabb, Nagy-Britanniában számottevően magasabb arányt láthatunk 1985-ben, az Egyesült Államokban pedig háromszorosan meghaladta a német szintet. A 65 éven felüli aktív lakosság arányának első nagy visszaesése az 1920–1930-as években, a második nagy hanyatlása pedig az 1970–1980-as években következett be.¹⁴

12 A nyugdíjrendszerek második világháború utáni expanziójáról: Myles 1989.; Palme 1990.

13 Ehmer 1990: 132.

14 Ehmer 1990: 137.

Magyarországon a második világháború utáni években-évtizedekben egyaránt láthatjuk a kontinuitás és a változás jeleit a nyugdíjrendszer fejlődésében. A világháború előtti trendekkel való kontinuitást jelentette az, hogy a lefedettség kiterjesztése folytatódott. Már a kommunista hatalomátvétel előtt jelentős új társadalmi csoportokra terjesztették ki a társadalombiztosítási jogosultságokat, s ez a folyamat a következő évtizedekben is folytatódott. Szintén látható az, hogy a bismarcki rendszer fontos jegyei – a megelőző jövedelem szerint differenciált juttatások, társadalmi csoportok eltérő programjai – szintén megmaradtak: a differenciálódás az 1950-es évek elejének nivellációs tendenciái után ismét erősödött. Törésként értékelhető, hogy a szerzett jogokat nem tisztelték az új rendszerben, sőt, politikai szempontok szerint diszkriminálták az egyes társadalmi csoportokat a társadalombiztosítási jogok tekintetében. Szintén jelentős diszkontinuitás látható intézményi téren, s különösen a társadalombiztosítás szervezeti formái terén. A diszkrimináció azonban idővel enyhült, s az 1960-as évektől a szolidarisztikus jegyek kerültek előtérbe a szociális jogok alakulásában. Mindenekelőtt a lefedettség terén tükröződött ez a mezőgazdasági lakosság társadalombiztosításba való bevonásával, melynek révén az 1970-es évek végére már gyakorlatilag minden munkavállaló nyugdíjjogosultságot szerzett. Kevésbé látható ennek az elvnek az érvényesülése a nyugdíjak színvonalában, hiszen azok továbbra is differenciáltak maradtak, s relatív – a bérekhez viszonyított – szintjük is még jóideig alacsony volt. Csak az 1980-as évekre nőtt meg jelentősen a helyettesítési ráta – a nyugdíjak átlagjövedelmekhez viszonyított aránya –, mely ekkor már meghaladta a 60%-ot. Ezzel a lakosság nagy része számára Magyarországon is megteremtődött a munka nélküli időskor lehetősége. Ez egyben az életút nyugat-európai viszonylatban is igen erős intézményesülésével párosult egészen az 1980-as évek végéig, nem csak a munkavégzés mintái, hanem a demográfia és a családi élet tekintetében is.¹⁵

Különösen azért szembetűnő ez, mert Nyugat-Európában az 1970-es évektől olyan jelenségek is megfigyelhetők, melyek az életút „destandardizálódásának” irányába hatottak. Ezek közé tartozik a részidős foglalkoztatás, a munkanélküli életszakaszok, az idősebb kori tartós munkanélküliség gyakoribbá válása. A nyugdíjrendszert az olajválság utáni depressziós időszakban fokozottan használták munkaerőpiaci eszközként, vagyis széles körben tették lehetővé a korai nyugdíjazást a munkanélküliség csökkentése, a fiatalabb, képzett munkaerő bevonása érdekében. Mind többen váltak ki a szokásos 65 évnél korábban a munkaerőpiacról. A 60 év feletti, majd az 55 év felettiiek gyorsan csökkenő aktivitási rátája megkérdőjelezték a nyugdíjrendszer szerepét az időskor elhatárolásában. Ezenkívül a nyugdíj helyett gyakran a rendszerint rosszabb ellátást nyújtó szociális programok (segélyek stb.) szolgáltak a kieső jövedelem pótlására, ami az időskori szegénység növekedésének veszélyével járt.¹⁶

Bár az 1980-as évekre az életút standardizálódása igen erős lett Magyarországon, a következő évtizedben egy igen erős destandardizálódás ment végbe ezen a téren. Ennek során a munkaerőpiac nyugdíjrendszerre gyakorolt hatása drasztikusan nőtt az 1990-es

¹⁵ Tomka 2003: 87–96.

¹⁶ Kohli 1990: 206.

évek elején. A két évtizeddel korábbi Nyugat-Európához hasonlóan itt is a korengedményes nyugdíjazás széleskörű alkalmazásával kívánták csökkenteni a munkanélküliséget. A munkaerőpiac nyugdíjrendszerre gyakorolt hatásai azonban sokkal drasztikusabban érvényesültek, mint a kontinens nyugati felén. Ugyanakkor a nyugdíjrendszer szolidarisztikus elemei az 1990-es évek közepéig fennmaradtak, sőt még erősödtek is, mind az említett vertikális, mind pedig horizontális irányban. Változást az 1990-es évek közepén (1995–1997) a magánnyugdíjrendszer részleges bevezetése eredményezett, mely a szolidarisztikus elvekkel való szakítást jelentett. Ezzel egy sajátos helyzet állt elő: a jelenlegi nyugdíjasok mind nyíltabban a politikai klientúraépítés célpontjává vagy inkább eszközévé válnak, mely relatív anyagi helyzetüket javítja. Ugyanakkor a nyugdíjrendszer részleges privatizációja és a bevezetett új nyugdíjszámítási elvek eredményeként a mai fiatal generációk átlagos nyugdíja lényegesen alacsonyabb, s mindenekelőtt differenciáltabb lesz a mai nyugdíjaknál. Ez tehát a szolidaritás mindkét említett vonatkozásának, a generációk közötti szolidaritásnak és az eltérő jövedelmű rétegek közötti szolidaritásnak a felmondását jelenti a nyugdíjrendszer esetében. Kérdés mindazonáltal az, hogy az így keletkező feszültség következtében a jövőben fenntartható lesz-e az új, kevésbé szolidarisztikus rendszer.

Mindezek a változások a munkaerőpiac átalakulása mellett elsősorban a jóléti államot ért kihívásokra vezethető vissza. Ehelyütt nincs lehetőség arra, hogy részleteiben foglalkozzunk a jóléti állam válságával – vagy inkább állítólagos válságával –, csak jelezni tudjuk azt, hogy ha válságról egyáltalán beszélhetünk, az nem a jóléti államok teljesítményére vonatkozik. A fejlett jóléti rendszerű államok gazdasági és különösen az életminőség javítására vonatkozó teljesítménye ugyanis lényegesen meghaladta a liberális, kevésbé nagyvonalú jóléti rendszerekkel rendelkező országokét, de még a válságdiskurzus erősödése jellemezte utóbbi húsz évben sem maradt el azokétól.¹⁷ Válságról csak abban a tekintetben beszélhetünk, hogy a 20. század végére megbomlott Nyugat-Európában az a jóléti államot övező konszenzus, mely a második világháború utáni évtizedekben megfigyelhető volt, elsősorban azért, mert meggyengült a jóléti állam fenntartásában érdekelt rétegek érdekérvényesítő képessége.

A témánkhöz közvetlenül kapcsolódó probléma a társadalom korszerkezetének változása. A jól ismert érvelés szerint a társadalom elöregedése fenntarthatatlanná teszi a jóléti programokat – különösen a nyugdíjrendszert –, mivel a fiatalabb generációk nem tudják finanszírozni a nagyobb létszámú idősebb korosztályok juttatásait. Történelészként mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy a nyugdíjrendszer finanszírozhatóságáról folytatott vita nem új: Németországban már a weimari időkben találkozhatunk azzal az érveléssel, hogy az idősök növekvő száma lehetetlenné teszi a nyugdíjak folyósítását. Ennél fontosabb azonban az, hogy maga az elöregedés sem új jelenség az ipari társadalmakban. Ennek bizonyítására számos viszonyítási pont választható. Ha Európa egészét vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy 1960 után folyamatosan nőtt az idősök

¹⁷ A nyugat-európai jóléti államok és az Egyesült Államok teljesítményének összehasonlítása terén megfigyelhető mítoszokra, csúsztatásokra és általában a jóléti államok teljesítményére: Tomka 2006: 20–42.

Tomka Béla: Az idősor mint elkülönült életszakasz kialakulása: a nyugdíjrendszerek

(65 éven felüliek) aránya a lakosságon belül, de az öregedés üteme 1960 és 1980 között lényegesen – kétszeresen – nagyobb volt, mint 1980 és 2000 között. (1. sz. táblázat) Ha a legfejlettebb ipari országokat vizsgáljuk, az idősor aránya az összlakosságban kevésbé tért el 1960-ban és az ezredfordulón. (2. sz. táblázat) Összességében tehát azt láthatjuk, hogy az ipari országokban az idősorúak aránya nem nőtt gyorsabban az utóbbi két évtizedben, mint az azt megelőző húsz év során. Ez a tény éles ellentétben áll azzal, hogy a nyugdíjrendszerekről – és általában a jóléti államról – folytatott politikai és zsurnalisztikai viták az utóbbi két évtizedben élénkültek meg, s ezekben az előreledés gyakran úgy jelent meg, mint a jóléti állam mozgásterét beszűkítő, objektív tényező, mely mintegy a természeti törvények erejével kényszeríti a kormányokat a jóléti programok megnyirbálására.

Az ezredfordulót követő húsz évre vonatkozó előrejelzések is azt mutatják, hogy az előreledés üteme ugyan nő Európában, de a dinamika még mindig alacsonyabb lesz, mint az 1960 és 1980 közötti időszakban, amikor az előreledés még alig jelent meg, mint a jóléti állam problémája. (1. sz. táblázat) Az OECD-országok esetében az előrejelzések szerint valamelyest, de nem drámaian nő a korszerkezet kedvezőtlen változásának üteme. (2. sz. táblázat) A 2030 utáni időszakra vonatkozóan gyakran ennél súlyosabb változásokat jósolnak, de az ilyen távú demográfiai előrejelzések rendkívül bizonytalanok.

1. sz. táblázat

A 65 évesek és idősebbek aránya Európa teljes lakosságában

	%	Növekedés a megelőző 20 év során (%)
1960	8,8	–
1980	12,3	40,0
2000	14,7	19,5
2020*	19,0*	29,0*

Megjegyzés: A * előrejelzést jelöl.

Forrás: UN Population Division: World Population Prospects: the 1998 Revision. Vol. I.: Comprehensive Tables. Vol II. Sex and Age. New York: United Nations, 1999.

**Tomka Béla: Az idősor mint elkülönült életszakasz kialakulása:
a nyugdíjrendszerek**

2. sz. táblázat

A 65 éven felüliek aránya az OECD-országok lakosságában

	%	Növekedés a megelőző 35 év során (%)
1960	9,5	–
1995	14,6	54,0
2030*	23,7*	62,0*

Megjegyzés: A * előrejelzést jelöl.

Forrás: Francis G. Castles: *The Future of the Welfare State: Crisis Myths and Crisis Realities*. *International Journal of Health Services*, vol. 32 (2002) no. 2, 264.

A jóléti állam pénzügyi mozgástere szempontjából azonban az időskorúak arányánál is fontosabb az eltartottak együttes aránya, mely a 65 évnél idősebbeken kívül a 19 év alattiakat is magában foglalja. Az előregedés által egyik leginkább érintett Németországban az eltartottak aránya a 19–20. század fordulóján tetőzött, majd hosszú ideig folyamatosan csökkent, s a mélypont 1990. körül volt. Azóta ismét nő az eltartottak összlakossághoz viszonyított aránya, de 2025. körül is várhatóan csak az 1960-as szintnek felel majd meg a *Belastungsquote*, vagyis az eltartottak aránya (3. sz. táblázat).¹⁸ Ezek a számok szintén cáfolják azt, hogy a nyugdíjrendszerek fenntarthatóságát demográfiai okok tennék lehetetlenné.

3. sz. táblázat

Az eltartottak arányának alakulása Németországban a teljes lakossághoz képest

	1871	1900	1934	1950	1970	1990	2010*	2025*
Fiatalkorú eltartottak	84	87	49	51	53	36	36*	32–35*
Időskorú eltartottak	9	10	11	16	24	23	31*	35–42*
Eltartottak összesen	93	97	60	67	77	59	67*	70–74*

Megjegyzések: Fiatalkorú eltartottak: száz 20–64 éves lakosra jutó 0–19 évesek száma.

Időskorú eltartottak: száz 20–64 éves lakosra jutó 65 éven felüliek száma.

A * ENSZ előrejelzések középtértekeit jelöli.

Forrás: Francois Höpflinger: *Bevölkerungssoziologie*. Weinheim–München: Juventa, 1997. 188.

Szintén vannak számítások arra vonatkozóan, hogy az utóbbi évtizedek nyugdíjkiadásainak eltérései a különböző államokban mennyiben voltak visszavezethetők demográfiai okokra, a lefedettség növekedésére, vagy a nyugdíjak színvonalának emelkedésére. Az eredmények szerint 1984–1997 között 17 OECD-országban a nyugdíjki-

¹⁸ Höpflinger 1997: 188.

Tomka Béla: Az időskor mint elkülönült életszakasz kialakulása: a nyugdíjrendszerek

adások eltéréseinek 40%-át eredményezték a demográfiai okok – vagyis a korszerkezet különbségei –, míg a fennmaradó 60%-át döntően a nyugdíjak emelkedése, s minimális részben a lefedettség emelkedése okozta. Vagyis a demográfiai meghatározók – így a népesség előregedése – számottevő, de lényegesen kevésbé jelentős tényezők voltak a nyugdíjrendszerek fejlődésében, mint a politikai törekvések.¹⁹

A 4. sz. táblázat az összehasonlíthatóság kedvéért azokban az években mutatja a megfelelő magyar adatokat, melyekben a megelőző nemzetközi – európai illetve OECD – átlagokat közöltük az 1. illetve a 2. sz. táblázatban. Magyarországon az utóbbi évtizedekben az imént bemutatott nemzetközi tendenciákhoz hasonló fejlődést láthatunk mind a fiatalok, mind az időskorú eltartottak arányának növekedése, mind pedig az összes eltartott arányának alakulása tekintetében. Itt csak azt emeljük ki, hogy a 65 éven felüli lakosság aránya és növekedési üteme lényegében megegyezett az OECD országok átlagával. A 2030-as előrejelzés azonban az OECD-átlagnál kedvezőbb arányokat mutat Magyarországon (4. sz. táblázat).

4. sz. táblázat

A fiatalok, a 65 évesek és idősebbek, valamint az összes eltartott arányának alakulása Magyarországon a teljes népességben

	1960	1980	1995	2000	2020*	2030*
Fiatalok aránya (%)	25,3	21,9	18,1	17,0	13,8*	13,5
Időskorú eltartottak (%)	9,0	13,4	14,1	14,7	19,4*	20,9*
Eltartottak összesen (%)	34,3	35,3	32,2	31,7	33,2*	34,4*

Megjegyzés: A * előrejelzést jelöl.

Fiatalok aránya: a 0–14 évesek aránya a teljes lakosságban. Időskorú eltartottak: a 65 évesek és idősebbek aránya a teljes lakosságban.

Forrás: UN Population Division: *World Population Prospects: the 1998 Revision*. Vol. I.: *Comprehensive Tables*. Vol II. *Sex and Age*. New York: United Nations, 1999.

Összefoglalóan tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a társadalmak előregedése kétségkívül előrehaladt az utóbbi két évtizedben Európában és ezen belül Magyarországon is, de a folyamat gyorsasága nem volt példa nélküli: volt már olyan történelmi időszak, amikor hasonló, vagy egyenesen gyorsabb ütemű volt az idős lakosság arányának növekedése. Sőt, a belátható jövőben sem várható az, hogy a demográfiai tényezők dominálnak majd a nyugdíjrendszerek meghatározói között. Így joggal nevezte Francis G. Castles „krízis mítosz”-nak azt, hogy az ipari társadalmakban a kiterjedt jóléti programok fenntartását/bővítését az elmúlt évtizedekben megakadályozta vagy a közeljövőben megakadályozza a társadalom előregedése.²⁰ A nyugdíjrendszerek fenntarthatósága – és általában a jóléti állam fenntarthatósága – tehát nem ütközött demográfiai

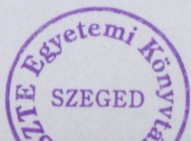
¹⁹ Castles 2002: 266.

²⁰ Castles 2002: 255.

korlátokba az elmúlt évtizedekben. Az elmúlt évek válságdiskurzusa nem is a jóléti államok teljesítménye miatt alakult ki, hanem elsősorban azért, mert a kiterjedt jóléti programok fenntartásában érdekelt rétegek érdekérvényesítési pozíciója – beleértve a diskurzust alapvetően meghatározó médiában való befolyását – jelentősen romlott. A jóléti állam krízise helyett sokkal inkább a társadalmi szolidaritás válságáról beszélhetünk. Szűkebb témánkra vonatkozóan ennek fontos tanulsága az, hogy bár a munkaerőpiac és a demográfiai tényezők hatottak az időskor jellegére és minőségére a 20. század utolsó évtizedeiben – sőt, e tényezők jelentősége valamelyest nőtt is –, az időskor mint elkülönült életszakasz létezése és minősége továbbra is alapvetően a jóléti állam tevékenységétől függött, s ez várhatóan így lesz a jövőben is.

Irodalom

- Alber 1987 = Jens Alber: *Vom Armenhaus zum Wohlfahrtsstaat. Analysen zur Entwicklung der Sozialversicherung in Westeuropa*. Frankfurt/M., 1987.
- Benedek 2006 = Benedek Gábor: *Nyugdíjszabályok a magyar közigazgatásban az első világháború előtt*. In: Krausz Tamás (szerk.): *Kelet-Európa: történelem és sorsközösség*. Budapest, 2006. 30–31.
- Castles 2002 = Francis G. Castles: *The Future of the Welfare State: Crisis Myths and Crisis Realities*. *International Journal of Health Services*, vol. 32 (2002) no. 2, 255–277.
- Ehmer 1990 = Josef Ehmer: *Sozialgeschichte des Alters*. Frankfurt/M., 1990.
- Fallenbüchl 2003 = Fallenbüchl Zoltán: *A nyugdíj – kegytől a jogig*. Korall, 11–12. (2003) 30–46.
- Höpflinger 1997 = Francois Höpflinger: *Bevölkerungssoziologie*. Weinheim-München, 1997.
- Ketzer-Laslett 1995 = David I. Ketzer–Peter Laslett (eds.): *Ageing int he Past: Demography, Society, and Old Age*. Berkeley and London, 1995.
- Kohli 1990 = Martin Kohli: *Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalom szerkezetváltozásában*. In: *Időben élni*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990. 175–212. (Eredeti: Martin Kohli: *Gesellschaftszeit und Lebenszeit. Der Lebenslauf im Strukturwandel der Moderne*. In: Johannes Berger (Hrsg.): *Die Moderne – Kontinuitäten und Zäsuren*. Göttingen: Verlag Otto Schwartz, 1986. 183–208.)
- Laslett 1991 = Peter Laslett: *A Fresh Map of Life. The Emergence of the Third Age*. Cambridge, Mass., 1991.
- Myles 1989 = John Myles: *Old Age in the Welfare State. The Political Economy of Public Pensions*. Lawrence, 1989.
- Palme 1990 = Joakim Palme: *Pension Rights in Welfare Capitalism*. Stockholm, 1990.
- Ritter 1991 = Gerhard A. Ritter: *Der Sozialstaat. Entstehung im internationalen Vergleich*. München, 1991.
- Szikra 2000 = Szikra Dorottya: *Modernizáció és társadalombiztosítás a 20. század elején*. In: Augusztinovics Mária (szerk.): *Körkép reform után*. Budapest, 2000. 11–27.

Tomka Béla: Az időskor mint elkülönült életszakasz kialakulása: a nyugdíjrendszerek

Tomka 2003 = Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, 2003.

Tomka 2006 = Tomka Béla: *Rászorultsági elv vagy általános szociális jogok? Jóléti rendszerek történeti összehasonlításának tanulságai*. Esély, 17. évf. (2006) 5. szám. 20–42.

Troyansky 2001 = David G. Troyansky: The Elderly. In: Peter Stearns (ed.): *Encyclopedia of European Social History*. Vol. 4. Detroit, 2001. 219–229.